

Liefde en magie in de rechtszaal

Over Apuleius' Apologie

Vincent Hunink

In 158-159 n.Chr. stond de beroemde filosoof, redenaar en schrijver Apuleius van Madauros terecht in de Noord-Afrikaanse stad Sabratha. Hij werd ervan beschuldigd een schatrijke weduwe te hebben verleid door middel van magische praktijken. Apuleius verdedigde zichzelf in een lange redevoering, die gewoonlijk wordt aangeduid als de *Apologie*.

In deze tascinerende rede, de enige complete die we van Apuleius bezitten, spelen emoties een belangrijke rol. Dat is in veel antieke gerechtsredes zo: het gaat er niet alleen om formele aanklachten en procedures, zoals wij dat gewend zijn, maar beide partijen proberen ook stemming te maken en emoties in het geding te brengen. Ze vechten elkaars reputatie aan en stellen de tegenstander voor als een verlopen sujet dat aan allerlei passies ten prooi is.

Uit Apuleius' verdediging kunnen we opmaken dat dit ook in zijn geval zo is. Er was klaarblijkelijk gesuggereerd dat hij een ijdelruit was, een man die veel voor de spiegel stond en zijn schoonheid cultiveerde, zijn tanden poetste met speciale middeltjes en zijn haar lang droeg (c.4-8). Dat klinkt nogal merkwaardig voor een modern publiek. Apuleius zorgt ervoor dat ook zijn eigen gehoor erom kon lachen. Hij doet dat door de zaken flink aan te dikken en ze met veel vertoon van ironie en sarcasme te 'weerleggen' alvorens op de punten van de eigenlijke aanklacht in te gaan. Eerst was hij voorgesteld als een armoedzaaier, daarna als een verkwister - een tegenstelling die hij gretig aan het licht

brengt (c.16-23). Ook in andere punten had de aanklager geprobeerd op emoties te spelen, zoals met het punt van een vermeende onaanzienlijke komaf (c.24-25). Natuurlijk heeft een ervaren redenaar als Apuleius ook met zo'n element weinig moeite.

Iets anders ligt dat als het om liefde gaat. Liefde gold in de oudheid algemeen als een bijzonder sterke emotie, die het gedrag van een mens kon bepalen. In die zin wordt hevige liefde dan ook gezien als een dreigende, overweldigende macht, die zich aan controle door het verstand onttrekt. Daarom vinden we in talloze antieke teksten een verwerping van zo'n liefdespassie.

Apuleius kan het motief 'liefde' dan ook niet afdoen met een paar grappen en grollen. Daarvoor komt het hem ook te dicht op de huid: hij heeft een paar vrijmoedige epigrammen geschreven op twee *pueri* (jongens of slaven) van een van zijn vrienden (c.9-13). Het gaat om twee bijzondere voorbeelden van Apuleius' dichterlijke work, dat verder vrijwel gehed verloren is. Apuleius moot zich veel moeite geven om deze teksten te verdedigen. De eerste indruk die een lezer of toehoorder zou kunnen krijgen, is dat de ik-figuur in de ban is van een felle liefde voor de beide bezongenen:

Op Critias ben ik gek/ maar ook voor jou, Charinus,
engeltje, duurt mijn liefde onverminderd voort.
Wees maar niet bang: al brand ik door een dubbele
vlam,
die beide vuren zai ik, als ik kan, verduren.
Laat mij slechts voor jullie zijn wat elk zichzelf is;
- jullie zijn voor mij gelijk mijn beide ogen.

Bloemenkransen geef ik, honingdier, en 'n lied,
het lied aan jou, de kransen aan je goede beschermgeest;
het lied, mijn lieve Critias, om deze dag,
waarop je twee maal zeven jaren wordt, te vieren,
de krans om heel flatteus je neus in het groen te zetten,
vol van bloemen voor de bloesem van je jeugd.
Geef jij mij dan in ruil voor lentebloem jouw groen,
en overtref mijn kleine gave met jouw gaven:
voor de gevlochten krans ineengevlochten lijven,
voor de roosjes kusjes van je rozenmond.
Maar als je op de rietfluit blaast, vervaagt mijn lied,
verslagen door jouw lieflijk klinkend instrument.
(c.9)

Het is interessant om te zien hoe Apuleius de aanklacht tegenspreekt. Om te beginnen ontkent hij enigerlei verband tussen zijn gedichtjes en magie, hoewel het tweede gedicht onmiskenbaar magische trekjes vertoont. Dan gaat hij over tot het hardop voorlezen ervan, om te laten zien dat hij zich er niet voor schaamt. Vervolgens gaat hij omstandig in op de vraag waarom hij pseudoniemen heeft gebruikt (c.10) en belandt hij bij zijn allergrootste autoriteit: Plato. Had de grote filosoof ook niet liefdesgedichtjes geschreven op jongens? En was dat soms geen aardige poezie? Om dat te bewijzen leest Apuleius zelfs twee van die (waarschijnlijk niet authentieke) epigrammen voor, en een stukje van een derde. Hij gebruikt daarvoor de originele tekst in het Grieks, een taal die voor een deel van zijn publiek waarschijnlijk lastig te begrijpen is. Ongetwijfeld wil hij indruk maken en zijn brede belesenheid suggereren.

En bovendien, zo suggereert de beklagde, 'zeifs als een dichter vieze versjes schrijft, zegt dat nog niets over zijn karakter en levenswijze'. Citaten uit werk van

ondersteuning van deze stelling. Apuleius had nog vele andere varianten van dit antieke standaard-excuus kunnen aanvoeren, bijvoorbeeld uit brieven van Plirdus en gedichten van Martialis.

Dan keert hij opnieuw naar Plato terug, nu voor de theorie uit het *Symposium* dat er twee verschillende soorten liefde zijn. De meeste mensen kennen alleen de gewone, aardse variant, verbonden met seksualiteit en lichamelijkeheid. Maar er is ook een hemelse liefde, die de ziel aanspreekt en haar herinnert aan haar goddelijke herkomst. Deze liefde, die lichamen als zwakke afspiegelingen van ware schoonheid doet verschijnen, is vrij van passie en hoort thuis bij filosofen zoals Plato en Apuleius.

Zo bestrijdt de spreker het potentieel gevaarlijke punt van liefde met allerlei middelen: uitdagen van de tegenstander, diens gebrek aan cultuur belachelijk maken, rationaliseren en vooral zichzelf plaatsen temidden van grote filosofen en dichters. Dit alles in krachtige, imponerende taal vol citaten en ander retorisch vuurwerk.

Magie

Tot dan toe is de verdediging nog min of meer conventioneel geweest. Maar de *Apologie* gaat nog veel verder en dieper. Nadat Apuleius de aanslagen op zijn reputatie, de beschuldigingen van ondeugd en verkeerde passies, heeft afgeslagen, kan hij de eigenlijke aanklacht te lijf gaan. Die betreft niet zozeer liefde op zichzelf, maar de verbinding van liefde en magie.

Zoals ge1zegd was hij ervan beschuldigd een weduwe te hebben verleid met magische middelen. Het ging om een exorbitant rijke dame, genaamd Pudentilla. Deze, zo kunnen we uit de tekst afleiden, was helemaal niet van plan geweest om te hertrouwen. Toch vatte ze op een bepaald moment liefde voor hem op. Dat moest dus wel net gevolg zijn, leek hot, van onwettige praktijken: kennelijk was ze slachtoffer geworden van toverspreuken en toverdrankjes (beide elementen vallen onder het Latijnse begrip *magica maleficia*). Reeds de oeroude Wetten van de Twaalf Tafelen bevatten een expliciet verbod op magie. In Apuleius' geval werd vermoedelijk een beroep gedaan op de bepalingen in de Lex Cornelia, die op 'gifmengerij' de doodstraf stelde.

Zoals het een filosoof betaamt, begint Apuleius met een discussie over de *definitie* van magie (c.25-27). Opnieuw beroept hij zich op Plato voor een onschuldige uitleg van de term: *magi* zijn oosterse priesters, dus mensen die zich met het heilige en goddelijke bezig houden. Apuleius deinst er niet voor terug deze nauwelijks ter zake doende verklaring te geven en zelfs een kort citaat uit Plato's *Charmides* te verdraaien (c.26). Daarna doen ironie en sarcasme weer dienst:

Maar als ze nu zijn uitgegaan van wat normaal gesproken onder een magier in strikte zin wordt verstaan, een man die door rechtstreekse communicatie met de goden alles teweeg kan brengen wat hij wil, dankzij ongelofelijk krachtige toverspreuken - dan sta ik werkelijk ervan

verbaasd dat ze niet zijn teruggedeinsd voor het beschuldigen van iemand die naar hun idee zo machtig is! Want tegen geheime en bovennatuurlijke krachten kun je je niet beschermen als tegen andere dingen! Wie een huurmoordenaar voor het gerecht daagt, verschijnt zelf met meerdere mensen; wie een gifmenger beschuldigt, is wat voorzichtiger met eten; wie een dief aanklaagt, past op zijn spullen. Wie daarentegen een 'magier' (in de zin waarin zij dat opvatten) in een halszaak durft te betrekken, - met weike andere mensen, weike voorzichtigheid, weike lijfwachten kan hij zich ooit een onzichtbaar en onontkoombaar verderf van het lijf houden? Dat lukt natuurlijk niet. Daarom kan een aanklacht van dit soort nooit ingediend worden door iemand die erin gelooft!
(c.27)

Kortom, zo is de conclusie van deze drogredenering, het is allemaal laster en domheid, ingebracht door onwetenden tegen filosofen en denkers. Daarbij had Apuleius het kunnen laten, zoals hij zelf opmerkt (c.28). Maar natuurlijk gaat hij meteen uitvoerig in op details van de beschuldiging (c.29-65). Bijvoorbeeld op de bewering dat hij allerlei vreemde soorten vissen verzamelt, mensen op de grond doet vallen, mysteriegodsdiensten beoefent, 's nachts rituelen opvoert en een geheimzinnig houten godenbeeldje vereert.

Telkens verdedigt Apuleius zijn zaak door rationaliserende argumenten: nec, hij behekt niemand, maar probeert epileptici te behandelen; die vissen zijn uitsluitend objecten van biologisch onderzoek in de trant van Aristoteles, en is er soms iets verkeerd met vrome verering van de onbenoembare oppergod? - Opvallend genoeg zw^jgt Apuleius over enig mogelijk verband met zijn relatie met Pudentilla. Hij wekt de indruk dat die vermeende magische praktijken er helemaal los van staan en alleen maar een kwestie zijn van kwaadsprekerij en vuilspuiterij. Ongetwijfeld is dit een bewuste strategie: door beschuldigingen zo te splitsen en er elementen uit te isoleren, verzwak je de zaak van de aanklagers.

Pudentilla

Pas in c.66, ruim na het midden van de rede, komt de eigenlijke liefdesaffaire aan de orde, waar het allemaal om begonnen is. Na het voorafgaande wekt de teneur van Apuleius' betoog geen verbazing: ook nu zien we een heel scala aan retorische technieken, een algemene strategie van rationalisering en veel nadruk op een paar opportune feiten.

Zo ontkent Apuleius consequent enigerlei boze opzet aan zijn kant. Hij slingert de aantijgingen zelfs terug naar zijn tegenstanders: zf zijn degenen die jaloers zijn, zf zijn begerig uit op Pudentilla's kapitaal! Natuurlijk kan Apuleius niet ontkennen dat hij met Pudentilla getrouwd is, maar, zo verzekert hij, het huwelijk was gesloten om goede, verstandige redenen. De aanleiding was niet zoiets als seksuele verlangens, maar een medische noodzaak: Pudentilla was dringend aan een man toe, omdat haar gestel schade had opgelopen als gevolg van de jarenlange seksuele onthouding sinds de dood van haar man (c.69). In modeme oren klinkt Apuleius' verklaring onaangenaam gedetailleerd en getuigt ze niet van veel respect voor Pudentilla's privacy. Kennelijk heiligt ook hier het doel de middelen.

Als een deugdzaam en plichtsgetrouw filosoof, zo vertelt Apuleius, had hij toegestemd in een huwelijk, op uitdrukkelijk verzoek van Pudentilla's zoon Pontianus, met wie hij bevriend was.

Op verzoek van mijn vrienden hield ik eens in het openbaar een rede over een bepaald onderwerp. De basiliek, die diende als toeschouwersruimte, zat helemaal vol met het massaal toegestroomde publiek. Met diverse kreten werd ik toegejuicht; als uit een keel klonk het 'bravo!'. Men vroeg mij om voorgoed te blijven en burger van Oea te worden. Even later, toen het publiek verdwenen was, greep Pontianus dat als uitgangspunt aan. De algemene eenstemmigheid zei hij op te vatten als een teken van de hemel, en hij ontvouwde zijn plan om mij, als ik dat tenminste niet afwees, de felbegeerde

hand van zijn moeder te geven. Want alleen mij durfde hij in alles te vertrouwen en geloof te schenken. Als ik dat niet op me zou willen nemen, omdat het geen mooi meisje was dat mij geboden werd, maar een matig bedeelde moeder van twee kinderen, als ik dus vanuit die gedachte liever een andere kans wilde afwachten op meer schoonheid en rijkdom, dan was dat volgens hem geen houding van een vriend, en al evenmin van een filosoof. Het zou een lang verhaal worden als ik wilde vertellen wat ik daar tegenin gebracht heb; hoe lang en hoe vaak we erover hebben gediscussieerd; met wat voor smeekbeden hij me allemaal bestookte, en hoe hij niet afliet voordat hij het gedaan had gekregen. (c.73).

Apuleius wekt dus de indruk dat hij zich min of meer belangeloos opofferde 'voor de goede zaak'. Geld of kapitaal heeft hij er nauwelijks door gekregen, zo toont hij aan, en in Pudentilla's testament is hij bedacht met niet meer dan een paar kleinigheden. Gelukkig voor hem dat Pudentilla zo'n goed karakter heeft!

Wat de spreker zorgvuldig verzwijgt is dat hij dankzij het huwelijk gebruik kan maken van de zeer mime middelen van zijn vrouw. Hij krijgt die middelen niet in eigendom, maar dat wil nog niet zeggen dat hij er slechter van wordt. Zo zai hij een huis met personeel tot zijn beschikking hebben gekregen, en heeft hij vast niet meer voor eigen inkomsten hoeven zorgen.

Hoe dit ook zij, volgens Apuleius was er voor magie in elk geval geen aanleiding. Waarom zou een jonge, gezonde, aantrekkelijke man toverkunsten nodig hebben om de liefde te winnen van een eenzame weduwe op leeftijd, die niet meer de mooiste is? Sterker nog: magie zou niet eens wat hebben uitgehaald tegen zoiets als 'het lot' (c.84). Zij zou door hem betoverd zijn? Niets is minder waar: ze is volkomen bij haarverstand.

Het belangrijkste bewijsstuk van de aanklagers is een brief aan haar zoon Pontianus waarin ze zegt:

'Apuleius is een magier, en ik ben door hem be-
toverd, en ben verliefd op hem! Kom dus naar
me toe, zolang ik nog bij zinnen ben/
(c.82)

Maar dat citaat blijkt lelijk te zijn ver-
draaid. Apuleius toont dit aan met een
kopie van de brief, waaruit hij de hele
passage voorleest, ongetwijfeld tot ver-
bijstering van de aanklagers, die dachten
dat er maar een exemplaar van de brief
was:

Toen ik om deze redenen besloten had te gaan
trouwen, was jij degene die mij ertoe overhaal-
de om juist aan hem de voorkeur te geven bo-
ven alle anderen. Jij bewonderde de man, en
wildehem graag via mij in de familie brengen.
Maar nu onze boosaardige aanklagers jou van
gedachten hebben doen veranderen, nu ineens
is Apuleius een magier, en ben ik door hem be-
toverd, en ben ik verliefd op hem! Kom dus
naar me toe, zolang ik nog bij zinnen ben/
(c.83)

Pudentilla's woorden over haar betovenng
zijn overduidelijk ironisch bedoeld, maar
verkeerd gelezen en uit hun context ge-
licht. Apuleius had een scherp oog voor
deze techniek, wellicht omdat hij hem zelf
nogal eens toepast.

Het slot van Pudentilla's brief, door de
aanklagers natuurlijk ongeciteerd gelaten,
laat geen enkel misverstand meer bestaan
over Pudentilla's toestand:

Ik ben noch betoverd noch verliefd.

We weten niet zeker of Apuleius uitein-
delijk is vrijgesproken, maar met zulk hard
bewijsmateriaal kan hij zijn zaak nauwe-
lijks hebben verloren, zou je zeggen.

Twijfels

In zijn hele verdedigingsrede pareert
Apuleius insinuaties met heldere antwoor-
den, roddels en leugens met feiten en
waarheid, onkunde met geleerdheid.
Maar veel lezers zullen toch met overtuigd
zijn van zijn onschuld, al was het maar
omdat hij zoveel woorden nodig heeft om-
de aanklachten te weerleggen.

Maar er zijn meer redenen om Apuleius'
betoog kritisch te bekijken. In de eerste
plaats moeten we ons realiseren dat
liefdesrelaties in de oudheid vaak met ma-
gische praktijken in verband gebracht wer-
den. Dat begint al met de etymologie van
uenenum, afgeleid van **uenesnom*, waarin
we de naam van Venus terugzien. Belang-
rijker: er is een enorme hoeveelheid
archeologisch materiaal gevonden waaruit
een dergelijk verband blijkt. Zo bezitten
we talloze papyri en vervloekingsplaatjes
(*tabellae defixionum*) met toverspreuken, die
beogen liefde op te wekken of liefdes-
rivalen de pas af te snijden. Sommige
papyri geven zelfs gedetailleerde recepten
voor magische liefdesdrankjes.

Ook in de literaire traditie is de verbind-
ding tussen magie en liefde evident. Al bij
Homerus en de Griekse tragici zien we to-
venaressen als Circe en Medea, die hun
kennis aanwenden voor amoureuze doe-
len. In de Romeinse elegie wordt nogal
eens gesproken over magie als methode
om liefde op te wekken, al wijzen de dich-
ters het vaak van de hand als een oneigen-
lijk middel. Zulke literaire voorbeelden
van magie en liefde laat Apuleius hier
wijselijk ongenoemd. Zijn gehoor zou eens
op het idee kunnen komen dat magie in-
derdaad werkt... Doodswijgen is hier geen
slechte strategie.

Maar ons wantrouwen wordt er niet min-
der om. Het wordt zelfs nog versterkt
wanneer we kijken naar Apuleius' be-
roemdste werk, de roman *Metamorfosen*.
Of die nu is geschreven voor of na de
Apologie (de geleerden zijn het hierover
niet eens), er blijkt in elk geval duidelijk

uit dat Apuleius veel interesse heeft in magie, en magie als motief duidelijk koppelt aan liefde. De held Lucius, die aan vele passies ten prooi is, variërend van geilheid en eelust tot ongeduld en nieuwsgierigheid, wordt verliefd op een meisje dat Photis heet. Ze is de dienaar van een vrouw, Pamphyle, die de toverkunst machtig is (*Met.* 2,5). Lucius slaagt erin Phods over te halen om een van de middeljes van haar meesteres op hem toe te passen: een zaif waardoor hij in een vogel zai veranderen. Deze actie mislukt jammerlijk en Lucius verandert niet in een vogel maar in een ezel. Een groot deel van de roman bestaat uit zijn zoektocht naar een tegenmiddel om weer mens te worden. Aan het slot vindt hij dat ook: tijdens een Isis-feest krijgt hij, op aanwijzing van de grote godin zelf, rozen te eten. Dat geeft hem zijn menselijke gedaante terug, en hij wordt priester van Isis.

Bij de vele punten waarin *Apologie* en *Metamorfofen* aan elkaar doen denken, is de rol van magie wel heel opvallend. Op zijn minst maken deze overeenkomsten duidelijk dat de combinatie 'liefde en magie' niet zo gemakkelijk afgedaan kan worden als Apuleius in zijn redevoering suggereert. Zijn nadruk op allerlei rationale argumenten en al zijn retorische vuurwerk nemen de verdenking niet weg dat hij 'er meer van weef. Het is tekenend dat de *Apologie*, waarin de spreker zijn betrokkenheid bij magie nadrukkelijk van de hand wijst, nog altijd geldt als de belangrijkste literaire bron voor onze kennis van de antieke magie.

Uiteraard is er ook een groot verschil tussen de beide werken. Terwijl in de *Apologie* de gevaarlijke, irrationele krachten van passies en tovenarij worden ontkend door middel van rationale argumenten en retorische middelen, worden deze

elementen in de *Metamorfofen* ten voile erkend, en tenslotte als het ware opgelost en overstegen door de religieuze bezieling van de hoofdfiguur. Zo'n transcendentie van liefde en magie ontbreekt in de *Apologie* volkomen.

Er blijft in Apuleius' redevoering een constante spanning bestaan tussen het rationele en irrationele, tussen wat waar is en wat onwaar, tussen verheven literaire pose en ordinaire scheldpartij. Kortom: tussen het hoge en het lage. Volgens mij zijn het vooral deze onopgeloste tegenstellingen die de *Apologie* tot zulke boeiende literatuur maken. En dan spreek ik nog maar niet over de moderne hypothese dat Apuleius' hele proces misschien wel een literaire fictie is...

AANTEKENINGEN

Deze bij'drage is geschreven tijdens de voorbereiding van een nieuwe editie: *Apuleius of Madauros, Pro Se De Magia (Apology)*, edited with a commentary by Vincent Hunink, Gielen (Amsterdam 1997). Het onderzoek werd gesteund door de Stichting voor Literatuur-, Muziek- en Theaterwetenschap (LMT), die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

De vertaalde passages zijn overgenomen uit: *Apuleius, Toverkunsten*, vertaald door Vincent Hunink en ingeleid door Rudi van der Paardt, Athenaeum - Polak & Van Gennep (Amsterdam 1992).

Het beste boek over magie in de redevoering is nog altijd: A. Abt, *Die Apologie von Apuleius von Madaura und die antike Zauberei* (Giessen 1908). Een recente goede studie van Apuleius' argumentatie-techniek is: T.D. McCreight, 'Invective techniques in Apuleius' Apology', in: H. Hofmann (ed.), *Groningen Colloquia on the Novel*, 3 (1990) 35-62. Studies over antieke magie in het algemeen zijn er tegenwoordig volop. Over vervloekingstafels in het bijzonder, zie bijvoorbeeld: H.S. Versnel, *Mens en magie. Vervloekingsinscripties (tabellae defixionum)*, *Hermeneus* 55 (1983), 196-205.